

R (06)

Rodis

JOURNAL OF MEDIEVAL
AND POST-MEDIEVAL
ARCHAEOLOGY

**Els monestirs en època
medieval i moderna.
Novetats des de l'arqueologia**

Monasteries in the medieval
and modern period.
News from archeology

CR

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

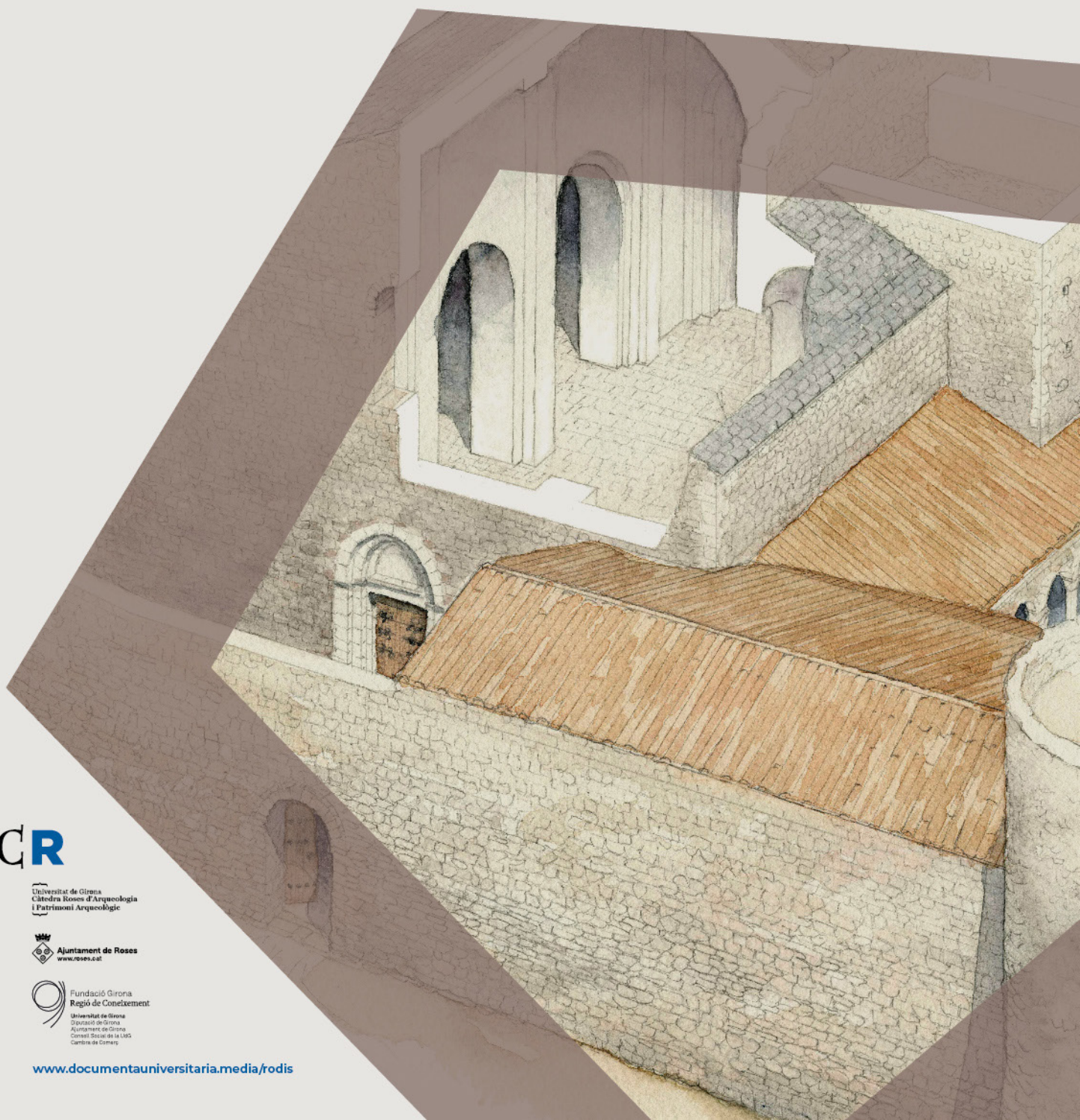

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement
Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UAO
Cambra de Comerç

www.documentauniversitaria.media/rodís

R (06)

Rodis

JOURNAL OF MEDIEVAL
AND POST-MEDIEVAL
ARCHAEOLOGY

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement
Universitat de Girona
Departament de Recerca
i Innovació
Consell Superior de la UG
Càtedra de Girona

Rodis. Journal of Medieval and Post-Medieval Archaeology - 06

© Material editorial i organització / [Editorial material and organization](#):
Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / [Content and figures](#); els autors / [the authors](#)

© Il·lustració de la coberta / [Cover illustration](#): Jordi Sagrera Aradilla

Equip editorial, objectius de la revista i instruccions per als autors i política editorial
/ [Editorial team, magazine objectives and instructions for authors and editorial policy](#):
www.documentauniversitaria.media/rodiss

La coordinació del dossier forma part del projecte quadriennal de recerca finançat per la
Generalitat de Catalunya «Urbanisme, poblament i conflicte en època medieval i moderna.
La vila de Roses com a paradigma.»

Contacte / [Contact](#):

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic
cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona
Plaça Ferrater Mora, 1
17071 Girona
Tel. 972 45 82 90

ISSN: 2604-6679

DOI: [10.33115/a/26046679/6](https://doi.org/10.33115/a/26046679/6)

ÍNDEX

Presentació
Presentation

7

DOSSIER **ELS MONESTIRS EN ÈPOCA MEDIEVAL I MODERNA.** **NOVETATS DES DE L'ARQUEOLOGIA** MONASTERIES IN THE MEDIEVAL AND MODERN PERIOD. NEWS FROM ARCHEOLOGY

Espais i estructures en els establiments monàstics de l'antiguitat tardana i la primerenca edat mitjana. Reptes d'identificació i tipificació
Spaces and Structures in Monastic Establishments of Late Antiquity and the Early Middle Ages: Challenges of Identification and Typification

11

Jordina Sales-Carbonell, Marta Sancho i Planas

El monestir de Sant Feliu de Guíxols des de la perspectiva arqueològica. Novetats i reflexions al voltant dels seus orígens
The Monastery of Sant Feliu de Guíxols from an Archaeological Perspective: New Developments and Reflections on its Origins

37

Jordi Vivo Llorca

Noves descobertes a Sant Genís de Rocafort (Martorell). Precedents i distribució del monestir medieval a la llum de la recerca arqueològica, segles IX-XV
New Discoveries at Sant Genís de Rocafort (Martorell). Precedents and Distribution of the Medieval Monastery in the Light of Archaeological Research, 9th-15th Centuries

61

Pablo Del Fresno Bernal, Josep Socorregut Domènech, Esther Travé Allepuz, Montserrat Farreny Agràs, Alfred Mauri Martí, Rosario Navarro Sáez

Claustre de Sant Salvador de Breda. Estratigrafia de l'arquitectura
The Cloister of Sant Salvador de Breda. Stratigraphy of the architecture

81

Eduard Píriz i González

Tot redescobrint Pedralbes. Apunts sobre els orígens arquitectònics i constructius del monestir de Santa Maria de Pedralbes de Barcelona
Rediscovering Pedralbes. Notes on the Architectural and Constructional Origins of the Monastery of Santa Maria de Pedralbes in Barcelona

105

Reinald González

MonBones: dieta, salut, economia i societat en contextos monàstics de Barcelona (segles XIV-XIX) des d'una perspectiva arqueològica. Primeres dades aportades per la fauna MonBones: Diet, Health, Economy and Society in Monastic Contexts in Barcelona (14th-19th centuries) from an Archaeological Perspective. First Data Provided by the Fauna	123
<hr/>	
Lluís Lloveras, Carme Rissech, Jordi Nadal, Victor Asensio, Carme Miró, Santiago Riera	
Estudi bioantropològic de les restes humanes exhumades al convent de Sant Agustí Vell (segles XIV-XVI) de Barcelona Bioanthropological study of the human remains exhumed in the Convent of Sant Agustí Vell (14th-16th centuries) in Barcelona	143
<hr/>	
Carme Rissech, Blanca Revuelta, Oscar Creo, Anna Llauredó, Montserrat Jové	
Estudio bioantropológico de los restos humanos procedentes de la unidad funeraria (UF) 221 del antiguo convento de Santa Caterina (1243-1836), Barcelona Bioanthropological Study of the Human Remains from Funerary Unit (UF) 221 of the Former Convent of Santa Caterina (1243-1836), Barcelona	171
<hr/>	
Antony Cevallos Alava, Carme Rissech Badallo, Josefa Huertas Arroyo, Lluís Lloveras Roca	
El convento de Santa Caterina. Estudio bioantropológico de una muestra de las inhumaciones del claustro gótico y la cabecera del ábside The Convent of Santa Caterina: Bioanthropological Study of a Sample of Burials from the Gothic Cloister and the Apse Chevet	217
<hr/>	
Jose Antonio Trujillo, Carme Rissech, Lluís Lloveras, Josefa Huertas	
Encrucijadas de la red hidráulica en los monasterios cistercienses del noroeste de España. La captación y el claustro regular Crossroads of the Hydraulic Network in the Cistercian Monasteries in the Northwest Spain: The Collection and the Regular Cloister	243
<hr/>	
Fernando Miguel Hernández	
La realitat material dels monestirs d'època carolíngia als comtats catalans a través de les fonts escrites. Una relectura de la documentació d'arxiu amb mirada arqueològica The Material Reality of the Carolingian Monasteries in the Catalan Counties through Written Sources. A Re-Reading of the Archive Documentation from an Archaeological Point of View	281
<hr/>	
Xavier Costa-Badia	
 VARIA	
Unes muralles medievals molt antigues: Tarragona Very Old Medieval Walls: Tarragona	305
<hr/>	
Joan Josep Menchon Bes	
La Força Vella de Girona (2). Castells i torres The Força Vella of Girona (2). Castles and Towers	337
<hr/>	
Josep Maria Nolla i Brufau	

Pages

337-354

Received date

2023-02-08

Acceptance date

2023-04-17

LA FORÇA VELLA DE GIRONA (2) CASTELLS I TORRES

THE FORÇA VELLA OF GIRONA (2). CASTLES AND TOWERS

DOI: 10.33115/a/26046679/6_13

Josep Maria NOLLA i BRUFAU

Universitat de Girona-Institut d'Estudis Catalans

Paraules clau

Girona, Força Vella, Gironella, Sobreportes, Cabrera (o Requesens), torres urbanes.

Keywords

Girona, Força Vella, Gironella, Sobreportes, Cabrera (or Requesens), urban towers.

Resum

El perímetre de l'anomenada Força Vella correspon al de la ciutat romana fundacional amb l'afegitó carolingi i, durant l'edat mitjana la defensa urbana s'organitzà a través de tres castells (Gironella, Sobreportes i Cabrera) i diverses torres amb un sector de muralla infeudades a mans de diverses famílies. L'estudi, a partir de dades documentals i arqueològiques, intenta identificar-les i, quan és possible, descriure'n elements i característiques.¹

Abstract

The perimeter of the so-called Força Vella corresponds to that of the founding Roman city with the Carolingian addition and, during the Middle Ages, urban defense was organized through three castles (Gironella, Sobreportes and Cabrera) and several towers with a wall sector infeuded in the hands of several families. The study, based on documentary and archaeological data, tries to identify them and, when possible, describe their elements and characteristics.

1 Agraïm de tot cor l'ajuda de Josep Casas i Genover, i de David Vivó i Codina.

LA FORÇA VELLA DE GIRONA (2)

CASTELLS I TORRES

INTRODUCCIÓ

Convé ara, seguint el fil del primer treball d'aquesta sèrie (Nolla en premsa) on, a partir de la documentació preferentment escrita, analitzàvem les muralles antigues de la ciutat de Girona, observar com fan la seva aparició i com són tractats els castells urbans i les torres, tot seguint aquest mateix ordre.

ELS CASTELLS

La defensa de la ciutat, com a mínim a partir del segle XI, s'organitzà a partir de la creació d'unes fortificacions, uns castells, a imatge i semblança del de Gironella, i la concessió a personatges importants del comtat de diferents sectors de la muralla a l'entorn d'una torre. Les famílies principals que ho rebien en feu, ho cedien a *milites* que hi residien i se n'encarregaven del control i la gestió i, arribat el cas, de la seva defensa. Castells i torres tenien propietats que en depenien, que servien de pagament a aquells cavallers que en tenien cura i als seus servidors. Com a mínim des d'aquella centúria, la ciutat comptava amb tres fortificacions que controlaven els tres punts més delicats (almenys aparentment) de la defensa urbana: el de Gironella (fig. 1, 1), el de Sobreportes (fig. 1, 2) i el de Girona o Cabrera, més tard, de Requesens (fig. 1, 3). La informació sobre uns i altres, tal com la seva història, és, no cal dir-ho, diferent.

Podria sorprendre, a primer cop d'ull, que el portal Rufí, un accés urbà importantíssim no hagués esdevingut castell urbà. No en sabem la causa. Probablement no es considerà necessari.

El castell de Gironella

Ocupa el punt més elevat de la ciutat, tot el vèrtex oriental del recinte emmurallat, amb una extensió total d'un xic més de mitja hectàrea² (fig. 1, 1 i 2). Consta de tres sectors ben definits i diferenciats. Primerament, el castell pròpiament dit, d'un xic més de 1000 m², el qual dibuixa la punta oriental del polígon que defineix la forma urbana, amb l'enorme torre circular a l'extrem oriental, visible des de tot arreu i que explica que, sovint, doni nom global al conjunt³ (fig. 1, 1A i 2, 2). Més enllà, ocupant l'espai de ponent, el verger, una àrea polivalent que

2 Gairebé un 10 % del total de la superfície urbana.

3 Torre Gironella per castell de Gironella.

ocuparia uns 2.400 m² (fig. 1, 1B i 2, 6) i, com un apèndix irregular, a l'extrem sud-oest, les **roques** de Gironella (*infra*), vestigis d'una pedrera que encara són identificables en l'orografia actual a redós de la torre núm. 23 i del portal de Sant Cristòfol (fig. 1, 1C). Entre la part més baixa de la Força Vella —als peus de les muralles de l'actual carrer de les Ballesteries— i el peu de la torre núm. 2, dins del *castrum*, hi ha, en un recorregut d'uns 340 metres, un desnivell d'uns 60 metres (fig. 1). Més enllà, cap a llevant, la muntanya continua pujant devers el puig Aguilar.

Convé recordar que va ser el principal dels castells urbans, tant pel seu origen, com pel lloc preeminent que ocupava i per la seva potència. Era, recordem-ho, més antic que cap altre; va ser bastit en el moment de la reconstrucció profundíssima dels murs urbans, als darrers anys del segle VIII, i representà una innovació poliorcètica costosa, però essencial. Quan es procedí a refer les muralles, fortament afectades per l'atac andalusí de l'any 793, es considerà, malgrat totes les dificultats materials i econòmiques, que calia eixamplar la superfície urbana al sector actual de la catedral, cap a tramuntana i cap a l'extrem de llevant, un punt delicat poliorcèticament parlant en trobar-se dominat per altures superiors pel costat oriental. Allí, hom decidí, amb visió de futur, bastir-hi una alcassaba, un castell interior que, simultàniament, formava part i era independent del perímetre murat. Constava del castell pròpiament dit, a l'est, i d'una àrea ben definida al seu davant (oest), també closa, que actuava de pati o jardí i d'àrea de seguretat (ara, caserna dels Alemanys). I també en formava part una pedrera que rep el nom de les **roques** de Gironella, amb una primera referència de l'any 1275 (PA 69) (*supra*).

El seu nom, que documentem per primera vegada molt a finals del segle X (*infra*), *Gerundella*, no ofereix cap dubte interpretatiu. És un diminutiu de *Gerunda*, un nom popular que devien posar els habitants del lloc atesa la similitud formal amb la planta general de la ciutat, a una escala més reduïda. En darrera instància, la Gironella, no era altre cosa que la «petita Girona».

Dels tres castells urbans, és el primer que se'ns fa present en la documentació escrita que utilitzem i, gairebé sempre, de manera indirecta com tindrem ocasió de comprovar.

La primera notícia de què tinguem constància és de molt a finals del segle X (995) quan, afrontant un seguit de cases que l'ardiaca Guitart donava a Santa Maria, se'ns diu que «[...] de parte orientis in uia et platea que pergit ad Gerundella» (Sobrequés et al. 2003, doc. núm. 556, 489-490). Fixem-nos-hi bé, no se'ns diu què era. No calia. Haurem d'esperar al 1054, en una altra venda i novament com afrontació, perquè se'ns faci saber que era un castell: «[...] de meridie in alia carreria que pergit contra castrum Gerundella» (Martí 1997, doc. núm. 272, 281-282). I ben poc després, fins al 1057, dins del context de la consolidació política de Ramon Berenguer I i la seva muller, Almodis, se'ns fa present en diversos juraments de fidelitat (Feliu i Salrach (curs.) 1999a, doc. núm. 479, 887-890 i doc. núm. 534, pàg. 980-982). És valuosa la notícia, que cal situar entre 1054 i 1057, de la celebració d'un judici al castell de Gironella amb la presència dels comtes, els vescomtes i l'alta jerarquia eclesial (Feliu i Salrach (curs.) 1999a, doc. núm. 410, 792-793).

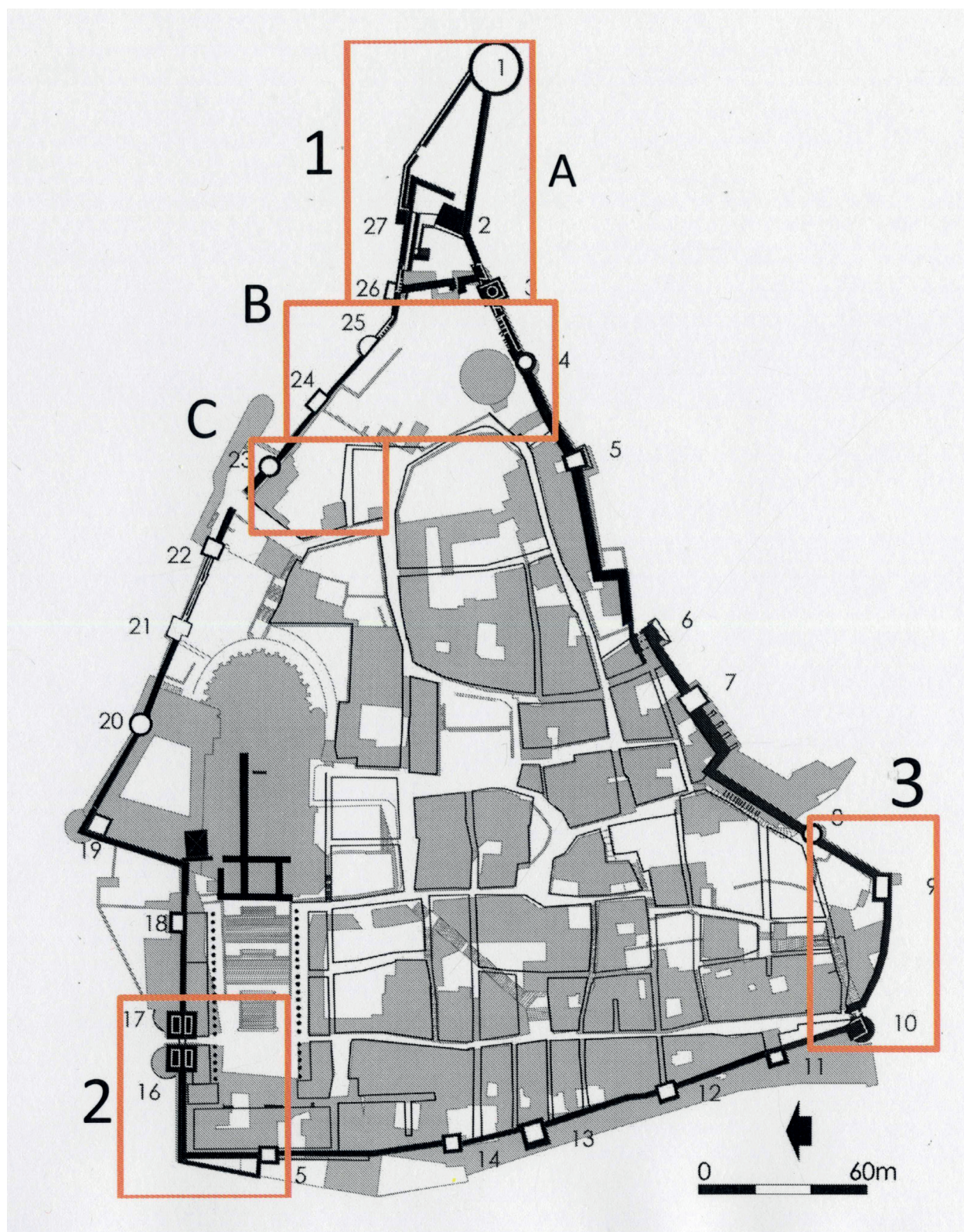

Figura 1. Planta general de la Força Vella amb la situació dels castells urbans. 1) Gironella. A: castell; B: verger; C: Roques de Gironella (pedrera). 2) Sobreportes 3) Requesens (s'assenyalen amb el número corresponent totes les torres identificades).

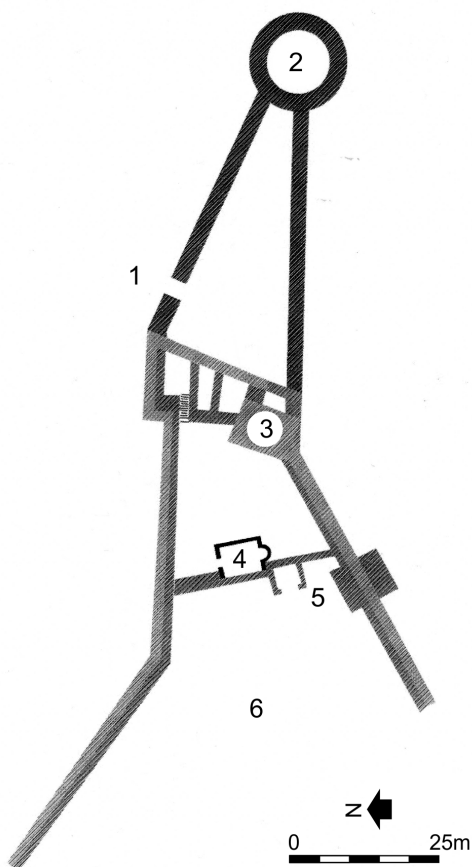
Pujades (1832, 2 i 3) ressenyava un document de l'any 1079, que no s'ha tornat a llegir, en relació amb la partió de Girona entre els dos fills de Ramon Berenguer I:

[...] dividieron la ciudad de Gerona, y el conde Berenguer Ramon, por la parte que le tocaba, le fue señalada la torre Gironella, corral, torres y muro de aquella, junto con todo el lienzo de pared que va desde la capilla, discurriendo hacia el oriente y tramontana hasta el castillo de Sobre las Puertas, con muchas casas designadas en aquella carta, juntamente con su horno, y el palacio condal ó casas condales sitas junto a la iglesia de Santa Maria del Mercadal, que son ciertos barrios que estan entre los ríos Oñá y Ter.

Així doncs, a Berenguer Ramon li corresponia tot el sector septentrional de la muralla urbana des de la (gran) torre circular de Gironella (la núm. 1) que era situada a la punta de llevant del recinte, fins al castell de Sobreportes, conjuntament amb el forn i el palau comtal al costat mateix de l'esglesiola de Santa Maria de les Puelles, al Mercadell (i no al Mercadal, com interpretà erròniament el cronista). I ens dona, resumidament, una breu descripció de la fortalesa, amb les torres i els murs que la configuraven, un pati (i no un corral: *curtis* o *cortalis*) i la capella, no gaire gran, localitzada arqueològicament l'any 2011. És de cronologia imprecisa, però antiga, i ocupava part del pati occidental, en paral·lel al mur de tanca del verger (Vivó i Palahí 2011, 78-82, fig. 1 i 2). Es

tracta d'un edifici d'una sola nau amb l'absis semicircular, d'uns 2,20 metres de diàmetre interior i mur de 60 cm, que se situava a migdia. La nau, rectangular, d'uns 6 metres de llargària i amb una amplada a l'entorn de 5 metres (mesures internes), fou bastida tot retallant la part interna de la muralla interior del castell i fent servir la paret exterior com a paret comuna (fig. 2, 4). Recordem que aquí com arreu la muralla carolíngia era obrada amb un doble parament juxtaposat normalment de 2 + 2 metres i, en aquest cas, essent un mur interior, d'1 + 1 metre. La construcció de l'esglesiola no afeblia el conjunt, sinó que el reforçava. L'orientació és certament atípica, però s'explica pels condicionants d'un espai limitat que no podia ni créixer ni ser modificat. No sabem, amb seguretat, on se situaria la porta d'entrada, la qual tant podia obrir al mur de tramuntana com al de llevant, tot i que aquesta darrera possibilitat és la més factible. L'excavació no la va poder datar directament. Tanmateix, sabem que no fou bastida en un primer moment, atès que, per encaixar-la convenientment, calgué retallar la paret interna de la muralla occidental. Ja hem vist, també, com és citada l'any 1079. Per tant, cal acceptar un ventall molt ampli entre el 800 i el darrer quart del segle XI. Ens inclinàriem a proposar una cronologia alta, dins del segle IX, sense que sigui possible, de moment, confirmar-ho. Ens basariem en

Figura 2. Planta esquemàtica del castell de Gironella. 1) Porta principal. 2) Gran torre de llevant o torre núm. 1. 3) Antiga torre romana o torre núm. 2. 4) Capella (la llargària és hipotètica). 5) Porta vers el verger. 6) Verger (a partir de D. Vivó, modificat).

què, d'ençà l'època de Justinià, a mitjan segle VI, és norma de dotar fortalises i castells d'una capella, tal com podem constatar al *castellum* de Sant Julià de Ramis, en la fase visigoda (Burch et al. 2006, 63-76; Nolla et al. 2016, 463-468). Tampoc no ens sembla preromànica la planta de l'esglesiola, que hauria ajudat a situar-la dins del segle IX avançat i, sobretot, al X. Proposaríem datar-la vers mitjan segle IX o molt poc després, i degué desaparèixer amb les grans reformes que afectaren el conjunt a la baixa edat mitjana.

Només en coneixem els fonaments, que es disposaven directament sobre la roca del subsol, obrats amb pedruscall ben unit amb bon morter de calç. Les mides són adequades. Tenim un bon paral·lel, en cronologies i contextos semblants, a la primera capella del castell de Montsoriu. És un edifici de nau única, d'uns 2,6 metres d'amplada per 4 metres de llarg, amb un absis ultrapassat de 2,3 metres per 2,6 metres (sempre mesures interiors). Hi hauria un arc triomfal a la unió de nau i absis, i un graó separa la nau del presbiteri. L'absis era pavimentat amb lloses i la nau amb terra piconada. Bastida amb pedres petites i mitjanes escairades per fora, i unides amb morter de calç amb gruix de 0,90 metres a la nau i uns 0,75 metres a l'absis. Conserva alçades de murs d'uns 1,70-1,80 metres. Hom la data al segle X i hauria estat interiorment pintada a l'època romànica. Fou destruïda vers el 1200 (Rueda i Tura 2004, 44-45).

Pel que fa al **verger**, el gran pati que actuava de separació amb la ciutat pròpiament dita, s'ha de considerar fundacional (fig. 1, 1B i 2, 6). Ocupa, a grans trets, l'espai de l'actual sector de la caserna dels Alemanys i tenia una importància considerable per al bon funcionament d'una alcassaba; era, alhora, un coixí de seguretat i un espai multifuncional de cara a oferir comoditat i esbarjo als habitants del castell. En època carolíngia funcionà, també, de cementiri de la guarnició que hi estava destinada (*supra*) (fig. 3). Tindria el seu propi mur i la seva porta, els quals es controlaven des de dins.

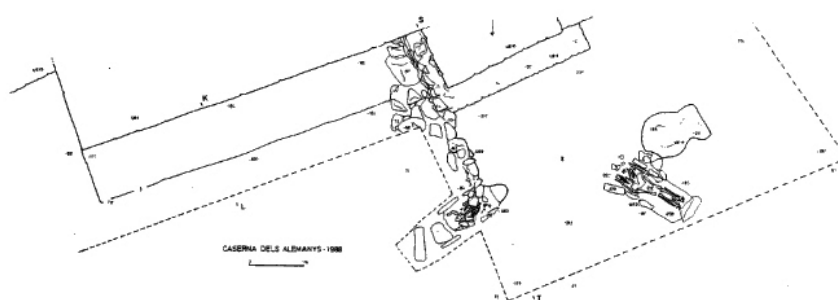

Figura 3. Verger de Gironella. Situació de les tombes excavades (la zona correspon al punt número 5 de la fig. 2).

Les **roques** també formaven part del conjunt. Era una elevació, encara ben tangible, del subsol rocós que ocupava tot l'espai nord-oest davant la torre núm. 23 i el portal de Sant Cristòfol. Degué servir per construir l'alcassaba i per als afegits i les reformes posteriors (fig. 1, 1C).

Són importants de cara fer-se una certa idea de l'alcassaba, un parell de documents de mitjan segle XIV, un dels quals en situa la porta principal i, l'altre, el verger o gran jardí que delimitava el conjunt vers ponent. L'any 1347, Simó Lloret, castlà de Gironella, establí Ramon Beuda, clergue de la Seu, un pati de terra (PA 190):

[...] davant la porta major de introhit o entrada del mateix castell com esta la assenyalat que afrontava a migdia amb un camí públic pel qual se entra al dit castell de Gironella, qual carrer se deu ampliar y allargar fins a una cantera de la paret.

Aquesta porta, ben visible encara, però paredada, és l'única pròpiament dita amb què estava dotada la fortalesa. És fundacional i formà part del conjunt d'ençà de la seva creació, tal com provà fefaentment l'excavació de l'any 1987 (Nolla et al. 1989, 125-130, fig. 11 a 13). És notable i prou ben conservada. Aparentment, no era altra cosa que un forat al mur, sense proteccions addicionals, però interiorment dibuixava un passadís no gaire ample que, de cop, girava 90° en angle recte cap a ponent. Era ben difícil d'atacar. Exteriorment, obria a un camí que resseguia, per fora, la cara septentrional dels murs urbans que no era gaire ample i mostrava un fort desnivell cap a tramuntana. Es dirigia cap a sol ixent, cap a la vall de Sant Daniel i les Gavarres.

L'any 1354, els marmessors d'aquell mateix Ramon Beuda, clergue, venien al bisbe una casa amb jardí que afrontava a orient amb el «verger del castell de Gironella» i fins a la «portella del mur de Girona, prop de l'església de Sant Cristòfol» (ADG *Notularum* G-13, f.132-133). Com a afrontació, se'ns fa saber de l'existència d'un verger que no era altra cosa que un hort o jardí clos (del llatí *uiridarium*, – i) que es localitzava (i es localitza) a ponent del castell pròpiament dit. Que no se'n parli fins a mitjan segle XIV, no vol dir gran cosa. Les excavacions arqueològiques que s'hi han efectuat, sobretot les de 1988 i 2011, permeten fer-se una idea de com era abans de les grans reformes militars del sector d'època moderna. Allò que s'anomena verger era un espai sense construccions (o amb molt poques), amb un tancat perimetral que allunyava el castell de la ciutat i alhora proporcionava una àrea d'esbarjo i distracció. És ben clar, per exemple, que al segle IX funcionà, també, de cementiri (Nolla i Sagrera 1991, 181-182, fig. 2 i 4-8; Nolla i Sureda 1999, 53-54). Les excavacions de 2011 van poder observar que, entre el verger i el castell, el mur de separació era potent, sòlid i que la porta que els connectava —de fet, una portella— es disposava a l'angle sud-est i era ben fàcil de defensar. L'estructura actual, amb la notabilíssima porta de la reina Joana Enríquez, no és altra cosa que una modernització d'una situació anterior, al final de la baixa edat mitjana, que modificà considerablement els vestigis anteriors.

Al llarg dels segles XII, XIII i XIV sovintegen les referències a la Gironella. Són, però, de ben poc interès i quasi sempre indirectes, del tipus «in calle que pergit Gerundellam» (vers 1110, Camprubí 2012, doc. núm. 270, 533-534), «carrera pública que va a Gironella» (1167, ACSG Sagristia Major 7) o com afrontació de cases situades al costat del *castell de Gironella* (1351, ADG *Notularum* G-26, f. 69-72).

Castell de Sobreportes

Se situava a sobre i a l'entorn de la porta nord de la ciutat, en l'extrem septentrional del recorregut intramurs de la via Augusta (fig. 1, 2). El comencem a documentar a mitjan segle XI i ja rebia aquest nom. La primera referència que controlem és de l'any 1057: Arnau, fill de Garsenda, jurava fidelitat als comtes Ramon Berenguer

I i Almodis. Els reconeixia la potestat sobre el castell que tenia a Girona, que era descrit com «ipso castro de super portam de Gerunda uel de ipsas turres» (Feliu i Salrach 1999b, (curs.), doc. núm. 813, 1352-1354 i doc. núm. 814, 1354-1355).

A la ressenya de Pujades (1832, 2 i 3), d'un document de 1079, que ja hem comentat en relació amb Gironella (*supra*), en descriure allò que pertocava a Berenguer Ramon, llegíem:

[...] discurriendo hacia el oriente y tramontana hasta el castillo de Sobre las Puertas, con muchas casas designadas en aquella carta, juntament con su horno, y el palacio condal ó casas condales sitas junto a la iglesia de Santa Maria del Mercadal, que son ciertos barrios que estan entre los ríos Oñá y Ter.

Recordem que cal corregir Mercadal per Mercadell.

Una donació de 1082, ens permet saber que el castell posseïa un pati petit, tancat: «a circii in parietem et curtilio de iam dicta turre» (Martí 1997, doc. núm. 382, 399-401). En altres documents, el castell se'ns fa present de manera indirecta, en afrontacions recurrents entre el segle XIII i el XV.

Era més petit que el de Gironella, però això no ens ha d'estranyar. A diferència d'aquell que fou creat sobre espais no construïts, Sobreportes s'alçava en un sector de la ciutat densament ocupat. Havia estat part de la plataforma baixa del fòrum urbà que, a partir del 500 aproximadament, s'havia vist ocupat per construccions públiques i privades. La ressenya de 1079 que acabem de veure (*supra*) permet fer-nos una idea que complementa magníficament una donació de 1082 (Martí 1997, doc. núm. 382, 399-401).

Ocupava les dues torres bessones que emmarcaven la porta nord de la ciutat (núm. 16 i 17) (fig. 1, 2) i uns trams de mur cap a l'oest, on arribava ben bé fins a formar angle amb el canvi de direcció del mur.⁴ No sembla que cap a llevant anés més enllà de la torre núm. 17.⁵ A l'interior de casa Pastors es conserven vestigis potentíssims i notables, paral·lels a la muralla nord, que es podrien datar dins del primer terç del segle XI (fig. 4). Caldria un estudi més acurat, acompanyat d'excavacions, per poder ser més precisos. Nogensmenys, les dades documentals permeten suposar que el castell ocupava una estreta franja contra la muralla (*infra*).

El nom de Sobreportes és indubtablement descriptiu i popular. Fa referència, pensem, a l'element central del castell, la porta i les torres que la definien.⁶ Més enllà, devia ocupar una estreta faixa de terreny als peus de la

Figura 4. Interior de casa Pastors. Vestigis romànics del castell de Sobreportes.

4 Angle nord-oest de la muralla urbana.

5 No coneixem cap dada documental en aquesta direcció.

6 És interessant remarcar que aquest accés urbà es conserva esplèndidament bé tal com era, amb pocs canvis, d'ençà les reformes de 1361.

muralla, vers occident (una restitució detallada a Canal et al. 2003, 172-175, fig. 55a i 55b; Nolla et al. 2008, 250-252, fig. 200). En la documentació apareix, alternativament, en singular o en plural que, tanmateix, sembla predominar. És un fet important? Se'ns escapa. No pot fer referència a una porta bífora que no existí mai, tal com confirmen les excavacions arqueològiques (Serra-Ràfols 1927-1931, 82-85, fig. 126). Podria recordar l'existència de dues portes seguides, una davant de l'altra? És una possibilitat a considerar.

Infeudada als Montcada, en foren castlans els Sobreportes, els quals van rebre el nom del lloc que controlaven i defensaven.

Castell vescomtal (Girona, Cabrera o Requesens)

Es va crear per defensar l'accés urbà del costat de migdia, just on començava el tram *infra muros* de la via Augusta, el carrer més important de la ciutat. El nom, en aquest cas, té a veure amb el càrrec i els feudataris, els vescomtes de Cabrera i els castlans (fig. 1, 3).

És, dels tres, el que tenim menys documentat. La primera referència segura és de l'any 1057, moment en què Ramon Berenguer I i Almodis consolidaven el seu poder. El vescomte Ponç i la seva mare, la vescomtessa Ermessenda, els juraren fidelitat pel castell vescomtal de Girona, descrit com «ipsos castros et turres quos ego teneo ...in ciuitate Gerunda» (Feliu i Salrach (curs.) 1999a, doc. núm. 320, 683-685 i doc. núm. 411, 793-795 i Feliu i Salrach (curs.) 1999b, doc. núm. 804, 1344-1345 i doc. núm. 911, 1477-1478). Després, va sortint molt puntualment com afrontació, a partir de 1296 (reconeixement d'un cens per una casa que es tenia sota el castell de Requesens (ACSG, Pergamins), 1325 (capbreuació: afronta a migdia amb el castell de Requesens (ADG, D-2. F.15-17v)), 1341 (enderroc d'una casa «[...] situada al carrer que va al forn de Guillem de Trissèn sota el castell de Requesens» (Escribà i Frago 1992, doc. núm. 178, 96)) o, el 1448, en relació a la clausura del call «[...] pel cap del castell de Requesens» (Escribà i Frago, 1992, doc. núm. 1104, 280-281).

En un altre document un xic més antic (1054), en una donació a la Canònica d'una casa («[...] domum meam quam ego habeo infra muros Gerunde ciuitatis sub turre uicecomitali, quam emi de Gascha femina quod fuit uxor Olibe Durandis militis, qui solitus erat manere in iamdicta uicecomitali turre» (Marquès 1993, doc. núm. 114, 233-234)), se'ns fa saber que el cavaller Oliba Duran havia posseït la torre i els feus associats, amb l'obligació de ser-ne el curador i el defensor, potser abans de la consolidació del castell, de la qual hauria acabat formant-ne part. Recordem que es tracta de la torre núm. 8 de la Força Vella (fig. 1 i 6).

El castell, que coneixem molt menys del que voldríem, té vagament forma de triangle amb una llarga base recta a tramuntana i el vèrtex superior, a migdia, on s'alça la torre núm. 9, imponent i interior, de forma quadrangular (fig. 5). Ocupa un sector orogràficament molt complicat, amb fortíssims desnivells i disposava la seva cara occidental, parcialment en paral·lel al camí d'entrada, per migdia, a la ciutat, en una alterosa posició dominant. L'angle oriental correspondria a

l'anomenada torre vescomtal (núm. 8) (fig. 1), cilíndrica, i la porta de l'Onyar amb la torre occidental (núm. 10) (fig. 1) en seria el vèrtex occidental. Cal suposar, però no consta enlloc, que portal i torre formaven part substancial d'aquest castell. Pot sorprendre observar, des d'època més remota, que aquest accés tan important només estigués defensat per una torre i no per dues, com demanaria la poliorcètica més elemental. En aquest cas no calia. La disposició de la roca natural al costat oriental ho feia innecessari. Un hipotètic atacant deixava a l'abast dels defensors, durant un llarg recorregut, el costat dret del cos, no protegit per l'escut, a l'hora que no podia respondre per la gran alçada on se situaven els defensors. Era un embut que acabava a la porta ben protegida per una torre que afegia altres dificultats a qui pretenia atacar-la. Es conserva un fresc procedent de l'antiga col·legiata de Sant Vicenç de Cardona, que representa l'únic fet d'armes d'un cert interès del setge de 1285 que tingué lloc, justament, en aquell punt (Canal et al. 2005, 88-89; Canal et al. 2010, 102; Nolla 2018, 18; Canal, Nolla i Sagrera 2019, 269-281). Excavacions recents, encara no finalitzades, han permès localitzar, en molt bon estat, el forn, el recorregut de la muralla i la torre núm. 9 (fig. 5) que era interior com la Cornèlia (núm. 19), abans de ser substituïda per l'actual, de 1362 (detalls *infra*).

Figura 5. Cara de ponent de la torre núm. 9 dins del castell de Requesens.

LES TORRES

La primera menció documental i no genèrica d'una torre és de l'any 979. En una venda d'una propietat d'un cert embalum situada dins dels murs de la ciutat i se'ns fa saber que afrontava «de meridie, in ipso muro uel in ipsa turre... et de circii in uia que discurrit ad domum Sancta Maria uel a porta Onnare» (Martí 1997, doc. núm. 118, 147; Sobrequés et al. 2003, doc. núm. 459, 420-421). Tot i que no és possible assenyalar el lloc exacte de la parcel·la, sí que podem deduir amb força versemblança el sector on es trobava, per la referència als elements defensius i al portal de l'Onyar. Havia d'ocupar un espai al quadrant sud-oest de l'àrea urbana i la referència al portal de l'Onyar ens obliga a deduir que la torre esmentada ha de ser, per força, la núm. 8 o la núm. 9. Que ben aviat la núm. 8 s'anomeni Vescomtal (1054, *infra*) no vol dir res. Sense poder-ho assegurar, ens inclinàriem per aquesta possibilitat. Es tracta d'una torre de planta circular ben conservada i que, en el seu temps, fou excavada per Serra-Ràfols (una descripció amb

Figura 6. Torre núm. 8 (o vescomtal). a) Vista exterior. b) Vista interior.

referències documentals a Canal et al. 2003, 113-115, fig. 16 a 19; Nolla 2018, 19) (fig. 1).

L'any 1010 es produí la venda d'una propietat fora murs, al sector anomenat de la costa de Sant Martí que, a nord, afrontava «in ipso muro de Gerunda uel in turre de Gauzfre Uidal» (Martí 1997, doc. núm. 166, 187). Aquest personatge, senyor de Pals, mort el 1047, senyorejava aquest sector del mur meridional de la ciutat amb la torre com a element central. Podem identificar-la? Anem a pams. El tram meridional de la muralla de la Força Vella consta de vuit torres (de la núm. 3 a la núm. 10 de les quals sabem, com a conseqüència d'excavacions recents, que la núm. 5 i la núm. 7 foren obrades en les profundes reformes efectuades a petició del Cerimoniós, a partir de 1361). Totes les altres són carolíngies. Considerariem fora de lloc les núm. 3 i 10, massa allunyades de la referència a la costa de Sant Martí. La núm. 6, la minúscula torre que protegia l'accés al portal Rufí, o la núm. 8, que aviat seria coneguda com a Vescomtal (*infra*), més que la núm. 4 (massa allunyada i les afrontacions no hi lliguen) semblen tenir tots els números. Sense poder-ho assegurar, ens inclinariem més per la núm. 6 abans que per cap altra (fig. 1).

Al sector septentrional de les muralles urbanes, en ple eixample carolingi, cal localitzar torre i murs assenyalats al pergamí de 1020. En aquest cas, com veurem, no hi ha dubtes de cap mena. En la donació, la comtessa Ermessenda i el seu fill feien escriure (Marquès 1993, doc. núm. 80, 184-185):

[...] infra muros predicta ciuitate Gerunda [...] et est iste alodis uidelicet ipsa turre rotunda cum ipsos muros que sunt ex utraque parte in circuitu de ipsa turre et cum ipso casale uel curte qui est ante ipsa turre, qui afrontat predictus alodius uel turre cum muribus siue parietibus, de oriente in ipso alode uel pariete de Othone leuita que fuit de condam Pontione, de meridie cum ipsa ecclesia de Sancta Maria siue in ipso cimiterio de predicta ecclesia, de occiduo in alode de Sancta maria ubi Raimundus leuita abibat, de ureo circi cum turre et muros in nostro proprio alodio uel in uinea de nos donatores uel de Raimundo que fuit condam comite.

De la torre es fa una mínima descripció suficient i, pel context de les afrontacions, és ben senzill fixar-ne el lloc. Es refereix a la torre núm. 20 (o torre Júlia) (fig. 1 i 7), nom amb què se la coneix popularment.⁷ Avui, almenys a la base, no conserva la planta circular. Fou retallada al segle XII per poder-hi encaixar les ales de llevant i tramuntana del claustre. És, tanmateix, esplèndida i conserva molts elements originals de l'obra carolíngia (una descripció amb referències documentals a Canal et al. 2003, 134-135, fig. 48-49; Nolla 2018, 23-24).

La primera notícia explícita de la torre vescomtal és de 1054, en una donació que Guitart feu a la canònica: «[...] infra muros Gerunde ciuitatis sub turre uicecomitali, quam emi de Gascha femina quod fuit uxor Olibe Durandis militis, qui solitus erat manere in iam dicta uicecomitali turre» (Marquès 1993,

7 Atenció; a diferència de la torre Cornèlia que es troba uns pocs metres a ponent, el nom de Júlia és modern. Que sapiguem no pas anterior al segle XX.

doc. núm. 114, 233-234). Si repassem un regest de 946 (Rius 1928, doc. núm. VI, 358; Sobrequés et al. 2003, doc. núm. 270, 248), veurem que un litigi per unes terres situades a tocar el mur meridional de la ciutat enfrontava dos *milites*, Duran i Oliba, i, curiosament, ara se'ns diu que el clergue donava allò que comprà a Gasca, vídua d'Oliba Duran, cavaller (*miles*), que tenia en feu la torre vescomtal. Semblaria, doncs, que malgrat els problemes de 946, els Duran i els Oliba haurien acabat formant una família que tres generacions després senyorejava aquella torre. No hi ha dubtes a atribuir-li la núm. 8 (fig. 1, i 6a i 6b) (una descripció amb referències documentals a Canal et al. 2003, 113-115, fig. 16-19; Nolla 2018, 19. També *supra*).

Silvi Llobet, senyor de Cervià, posseïa, tal com consta en el seu testament «[...] turrem que habeo in Gerunda una cum fevo comitali et episcopale» (To 1991, doc. núm. 21, 219). No se'n torna a parlar i, no havent-hi afrontacions, es fa difícil ubicar-la detalladament. Nogensmenys, la referència al feu comtal i episcopal ens obliga a pensar que seria una qualsevol del mur septentrional, potser entre la torre núm. 18 i la 22 (una descripció amb referències documentals a Canal et al. 2003, 132-135; Nolla 2018, 23-25) (fig. 1).

Pere, clergue i jutge, donava a Pere Blitguer, l'any 1067 (Martí 1997, doc. núm. 328, 339-340):

[...] domum cum ipsa turre et cum ipso muro et cum ipsa porticu et cum curtilio et cum ipsa porta et cum ipsis parietibus et cum omnibus suis pertinentibus dono tibi et eligo te ut sis tuus proprius alodius in seruitio Sancte Marie.

En aquest cas, la torre ha de ser la núm. 18, amagada dins l'edifici actual (una descripció amb referències documentals a Canal et al. 2003, 138-139; Nolla 2018, 25) (fig. 1). Trenta anys més tard, Miró i la seva esposa la venien a Emili Emili (Martí 1997, doc. núm. 464, 475-476) i, encara, l'any 1154 Bruneta, vídua d'un Pere Emili, la donava al cabiscol Guillem (ACSG Pontich I, 273).

L'any 1094, Dalmau i Domènica donaven al seu fill Guillem Dalmau i esposa Maiassens «[...] domus nostras in quibus habitamus [...] in ciuitate Girunda iuxta turris Guillelmi Raimundi de Calidis, ad ipsum furnum» (Martí 1997, doc. núm. 451, 459-460), que es localitzaven fora dels murs urbans en la immediatesa de la torre de Guillem Ramon de Caldes i un forn. Quina torre podia ser? Tot fa pensar que ens trobaríem a l'àrea suburbial del sector del portal de l'Areny, on hi havia el forn d'en Gerald Tort. En aquest cas, la torre de Guillem Ramon hauria de ser la núm. 10, la que defensava el portal de l'Onyar (una descripció amb referències documentals a Canal et al. 2003, 113; Nolla 2018, 18) (fig. 1).

I, tanmateix, el 1168, passades poc més de dues generacions, el mateix element defensiu havia canviat de nom. En la donació del rei Alfons I a Ramon de

Figura 7. Torre núm. 20 (o Júlia).

Montcada d'una *platea* a la ciutat de Girona se'ns fa saber que afrontava, a orient, amb el mur de la ciutat i, a migdia, amb la tinença de Ramon Bernat i la *cantera* de la torre de Joan de Vall (PA 57). Onze anys després (1179) la venia als germans Estruc. Les afrontacions seguien essent les mateixes (PA 58). Allò que havia rebut Ramon de Montcada i havien comprat els Estruc correspon a l'actual carrer de les Ballesteries. La torre esmentada no pot ser cap altra que la núm. 10, la qual protegia, pel costat de ponent, la porta de l'Onyar, la porta meridional de conjunt fortificat. Així doncs, entre 1094 i 1168, havia passat de Guillem Ramon de Caldes a Joan de Vall.

Figura 8. Torre núm. 19 (o Cornèlia). La torre antiga, quadrangular, conservada a les voltes inferiors de la catedral.

L'actual torre Cornèlia, encara sense nom específic (almenys documentalment), se'ns fa present l'any 1194 quan Bernat, prior de Santa Maria d'Ullà, per magna necessitat, venia a Arnau de Sant Martí, clergue de la Seu, tot el domini que tenia per raó d'alberg a les cases que eren sobre de les muralles de la ciutat de Girona, al lloc *de Palastrina*, amb la torre i la porta que hi ha en el mur, que el canonge Terrades els va donar (PDS 66). La localització del topònim Palestrina (o Palastrina) (Nolla et al. 2008, 90-91 i 103-104) ens permet saber que es parla del portal de la Canònica i de la torre que el protegia, de nom Cornèlia (la núm. 19) (fig. 1 i fig. 8). El nom és antic, ens ha arribat en dos documents complementaris de l'any 1318 on se'n dona, sense cap dubte, el nom que aleshores portava. En el primer, Pere Cardonets, clergue de la Seu, donava a Bernat Tomàs, mestre de les Escoles de la catedral, aquells casals que dita pabordia tenia «sota la torre Cornèlia» (PDS 90). En l'altre, Arnau de Mont-rodon, canonge i paborde de Desembre, establia a Bernat Tomàs uns casals situats fora la *torre Cornèlia o Corneya* de la muralla, que afrontava a migdia amb dita torre Cornèlia (PDS 92). Convé tenir present que es refereix a la carolíngia, quadrangular i interior (una descripció amb referències documentals a Canal et al. 2003, 135-138, fig. 50-52; Nolla 2018, 24-25). L'actual fou manada fer pels jurats de la ciutat l'any 1362, dins de les grans reformes propiciades pel Cerimoniós, tal com consta en una làpida encastada al mur exterior⁸ (fig. 9). D'ençà de quan portava aquest nom? Era relativament modern, posat entre 1194 i 1318? No ho sabem. La qüestió ha interessat diversos autors que no l'han pogut resoldre. És curiós l'ús d'un *nomen* romà quan a època medieval aquelles defenses urbanes eren posades sota la protecció de la mare de Déu, d'algun arcàngel (preferentment, sant Miquel) o d'algun sant o santa de prestigi. Podria ser indicatiu de ser antic?

Durant la primera meitat del segle XIII (1243), apareix la torre de Montoliu en el testament de Bernat de Sitjar, qui ordenava donar, en servei de les làmpades de la Seu, les cases que comprà a Arnau de Bescanó que es tenien amb el mur de la ciutat i la torre esmentada («[...] cum muro ciuitatis Gerunda et cum turre de Monteoliu», Marquès 1997, doc. núm. 189, 271-276). Nogensmenys, en una venda d'una casa efectuada el 1351, se'ns recorda que aquell edifici es localitzava

8 «Aquesta torra apelada torra Cornelia fo comensada de voluntat del conseyll de la ciutat de Gerona per los honrats en R. Malarç, Francesc Sant Celoni, F. Ribot, Francesc çà Tria, A. de Vilagra, e G. Guic, jurats de la predita ciutat, dimecres a XVI de març del any de la nativitat de Nostre Senyor MCCCLXII [...]» (Marquès 1963, 139-140).

al costat del *castell de Gironella*, entre la *torre rodona* i la *torre de Montoliu* (ADG *Notularum* G-26, f.69-72). N'hi ha prou, doncs, per assenyalar-ne la ubicació? De cap manera. El castell de Gironella ocupava una basta extensió, bona part de l'extrem oriental del recinte (*supra*). Recordem que en aquells mateixos anys (1354) se n'esmenta el verger, que existia de molt abans, amb una superfície notable que coincideix a grans trets amb els jardins i les ruïnes de caserna d'Alemanys (*supra*). Ben mirat aquelles cases i aquelles torres tant es poden cercar al costat septentrional del mur com al meridional (fig. 1).

Figura 9. Làpida encastada al mur exterior de l'actual torre Cornèlia (núm. 19), que recorda l'any i els autors de la seva construcció.

REFERÈNCIES DOCUMENTALS

ADG (Arxiu Diocesà de Girona): *Notularum*

ACSG (Arxiu capitular de la Seu de Girona), *Pergamins / Repertori Pontich / PDS: Llibre d'Arxivació de la Pabordia de Desembre de la seu.*

PA (*Llibre d'Arxivacions de la Pia Almoïna*).

BIBLIOGRAFIA

BURCH, J., GARCIA, G., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SUREDA, M., VIVÓ, D. i MIQUEL, I. 2006, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 2. El castellum*, Girona-Sant Julià de Ramis: Universitat de Girona.

- CAMPRUBÍ, J. 2012, *La catedral de Girona entre 1101 i 1144. Col·lecció diplomàtica i estudi històric*, Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- CANAL, E., NOLLA, J. M. i SAGRERA, J. 2019, El setge de Girona de l'any 1285. Anàlisi poliorcètica, AGUILAR, J. A., MARTÍ, S. i RENEDO, X. (curadors), *Dits, fets i veres veritats. Estudis sobre Ramon Muntaner i el seu temps*, Barcelona: Abadia de Montserrat, 269-281 (textos i estudis de cultura catalana, 236).
- CANAL, E., CANAL, E., NOLLA, J. M. i SAGRERA, J. 2003, *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Girona: Ajuntament de Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 5).
- CANAL, E., CANAL, E., NOLLA, J. M. i SAGRERA, J. 2005, *La Girona del segle XIII: l'embranchida de la burgesia*, Girona: Diputació de Girona (Quaderns d'Història de Girona).
- CANAL, E., CANAL, E., NOLLA, J. M. i SAGRERA, J. 2010, *Atles d'història urbana de Girona: segles VI aC – XVI*, Girona: Ajuntament de Girona.
- ESCRIBÀ G. i FRAGO, M. P. 1992, *Documents dels jueus de Girona, 1124-1595*, Girona: Ajuntament de Girona.
- FELIU, G. i SALRACH, J. M. (curs.), ARNALL, M. J. i BAIGÉS, J. (coords), BENITO, P., CONDE, R., FARIAS, V. i TO, L. 1999a, *Els pergamins de l'arxiu comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, volum 2, Barcelona: Fundació Noguera (Col·lecció Diplomataris, 20).
- FELIU, G. i SALRACH, J. M. (curs.), ARNALL, M. J. i BAIGÉS, J. (coords), BENITO, P., CONDE, R., FARIAS, V. i TO, L. 1999b, *Els pergamins de l'arxiu comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, volum 3, Barcelona: Fundació Noguera (Col·lecció Diplomataris, 21).
- MARQUÈS CASANOVAS, J. 1963, El paseo arqueológico de Gerona, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XVI, 123-183.
- MARQUÈS, J. M. 1993, *Cartorat, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, Barcelona: Fundació Noguera (Col·lecció Diplomataris, 1).
- MARQUÈS, J. M. 1997, *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*, Barcelona: Fundació Noguera (Col·lecció Diplomataris, 11).
- MARTÍ, R. 1997, *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona: Fundació Noguera (Col·lecció Diplomataris, 13).
- NOLLA, J. M. 2018, *Carlemany i Girona. Discurs de recepció de Josep Maria Nolla i Brufau com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 27 de setembre de 2018*, Barcelona.
- NOLLA, J. M. en premsa, La Força Vella de Girona (1). Terminologia general i portes urbanes, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LIX.

- NOLLA, J. M. i SAGRERA, J. 1991, Noves exploracions arqueològiques a la Caserna d'Alemanys (Girona). Campanya de 1988, *Cypsela*, IX, Girona, 177-195.
- NOLLA, J. M. i SUREDA, M. 1999, El món funerari antic, tardoantic i altomedieval a la ciutat de Girona. Un estat de la qüestió, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XL, 13-66.
- NOLLA, J. M., ALBERCH, X., MERINO, J. i VIVÓ, D. 1989, El sector oriental de les muralles de Gerunda. Noves aportacions al seu coneixement (Campanya d'excavació de 1987 a la Torre Gironella), *Cypsela*, VII, 111-130.
- NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SUREDA, M., CANAL, E., GARCIA, G., LLOVERAS, Mª J. i CANAL, J. 2008, *Del fòrum romà a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona: Ajuntament de Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 8).
- NOLLA, J. M., BURCH, J., PALAHÍ, L., AMICH, N. M., CANAL, E., CASAS, J., CASTANYER, P., SAGRERA, J., SUREDA, M., TREMOLEDA, J., VIVÓ, D., VIVO, J., COSTA, A., PRAT, M., SIMON, J. i VARENNA, A. 2016, *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la província Tarraconensis. De l'adveniment de Dioclecià a la mort de Carlemany (284-814)*, Girona: Universitat de Girona.
- PUJADES, J. 1832, *Cronica universal del Principado de Cataluña*, 3ª part, tom VIII, Barcelona.
- RIUS, J. 1928, Cartes antigues de Sant Martí Sacosta, *Analecta Sacra Tarraconensis*, IV, 343-394.
- SOBREQUÉS, S., RIERA, S., ROVIRA, M. i ORDEIG, R. 2003, *Catalunya carolíngia. Volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- RUEDA, J. M. i TURA, J. 2004, Montsoriu: gènesi, evolució i decadència d'un gran castell medieval, *Actes del congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània nord-occidental, celebrat a Arbúcies els dies 5, 6 i 7 de març de 2003*, Girona: Museu Etnològic del Montseny, pàg. 37-66.
- SERRA-RÀFOLS, J. de C. 1927-1931, Les muralles ibèriques i romanes de Girona, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VIII, Barcelona, pàg. 69-85.
- TO, L. 1991, *El monestir de Santa Maria de Cervià i la pagesia: una anàlisi local del canvi feudal. Diplomataris segles X-XII*, Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana.
- VIVÓ, D. i PALAHÍ, L. 2011, El sector de llevant de la ciutat de Girona. Qüestions de topografia i dades noves, *Miscel·lània d'homenatge a Gabriel Roura i Güibas. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LII, 75-94.

